

В. М. ДАНИЛЕНКО

Фрідріх Енгельс як етноісторик

Багатогранна творчість Ф. Енгельса має також і яскраве історико-філологічне забарвлення. Особливо слід підкреслити значення його праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави», де в марксистському дусі розвинуто і доповнено положення Моргана¹. Немає сумніву, що без цього твору Ф. Енгельса не було б тієї важливої частини вчення історичного матеріалізму, яка показує розвиток первісного суспільства, історичну необхідність його розпаду, виникнення рабовласницького, феодального та капіталістичного ладу. З об'єктивної оцінки цих процесів випливає геніальний висновок, що приватна власність і поділ на класи не є одвічними, що експлуаторські формації приречені історією і прихід безкласового комуністичного суспільства неминучий.

Ф. Енгельс вмів бачити спільне в конкретних явищах, не ігноруючи їх специфіки, етноісторичної своєрідності. Процеси, проаналізовані в «Походженні сім'ї, приватної власності і держави», повною мірою можуть бути названі етноісторичними, бо розкривають не тільки загальні закономірності розвитку, а й етнічно конкретні форми переходу родів до фратрій, племен і народів (націй).

Не втрачає свого значення положення Енгельса про те, що гребенем рубежу між палеолітом і пізнішими епохами є не стільки зовнішні прояви матеріальної культури (введення в ужиток посуду чи навіть сокири), скільки перехід від привласнюючих форм господарства — полювання та збиральництва до відтворюючих — скотарства і землеробства.

Ф. Енгельс, крім економічної сторони взаємодії античних і варварських суспільств, які переживали етап військової демократії, бачив етноісторичний аспект їх відносин. Він зазначав, зокрема, що поширення провінціально-римської культури і торгівлі не тільки гальмувало місцевий розвиток, а й привело до втрати етнічної самобутності та мови «варварів»². Такі наслідки мали еллінський вплив на землях Македонії, Фракії і Дакії та провінціально-римський — у Західній, Середній і Причорноморській частині Європи.

Етноісторична спадщина Ф. Енгельса — животворне джерело для сучасних дослідників у багатьох галузях. Вагомий його внесок у розробку історико-філологічних проблем германістики³. Винятковий інтерес творчість великого теоретика становить і в одному з найважливіших аспектів сучасної індоєвропейської етноісторії — славистиці.

В зв'язку з порушеною темою необхідно встановити адекватність поняття «етногенез» духові дослідження Ф. Енгельса. Відомо, що в часи Ф. Енгельса терміни «етногенез» і «етноісторія» ще не ввійшли в науковий ужиток. І все ж, К. Маркса, Ф. Енгельса і Л. Моргана можна вважати засновниками етноісторичного наукового напрямку.

¹ Л. Морган. Древнее общество. Л., 1934.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 141—142.

³ Див. там же, стор. 126—150; К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, 327—333, 425—473, 474—522.

Етногенез — процес формування народів, що почався на найдавніших етапах розвитку перших родових колективів. Йому передував *антропогенез* — первісний етап людської історії, який тривав протягом тисячоліть і завершився утворенням найдавніших родових колективів.

Термін «етногенез» являє собою сучасний новотвір від давньогрецьких «етнос» — народ і «генеіс» — походження.

Термін «етнос» у такому вигляді, в якому він дійшов до нас в різних писемних джерелах античної старовини, вже не зберігає свого початкового значення. Відновлення його первинного змісту можливе тільки шляхом внутрішніх лексико-етимологічних реконструкцій.

Термін «генезис» у висвітленні античної лексики в своїх значеннях досить різноманітний: по-перше, це стать, а потім — народ, рід та інші спільності, засновані на кровній спорідненості; по-друге, це стая, плем'я, народність, народ, клас, стан, суспільство та інші соціальні категорії, в яких разом з спільністю мови домінують територіально-виробничі зв'язки та зобов'язання. Крім основного поняття, «генезис» означає також відновлення, зародження, первоначало, утворення, століття, покоління, до того ж — рід, материнський дітородний орган та ін. Отже, в узагальненій формі — це поняття кровної спорідненості з усіма соціальними атрибутами родового ладу.

Таким чином, термін «етногенез» в цілому означає «народонародження». В цьому розумінні він цілком адекватний процесу, охарактеризованому Ф. Енгельсом як виникнення народів на основі об'єднання ендогамних племен, фратрій, що склалися з екзогамних родів і, нарешті, сімей.

Йдеться про загальну оцінку таких соціальних явищ, як рід, фратрія і плем'я. Найважливішим з них для характеристики первіснообщинної епохи, безперечно, є рід. З його виникненням починається процес етногенезу. Висвітлюючи питання про стадії його розвитку, Ф. Енгельс пише: «Виникнувши на середньому ступені дикунства і розвиваючись далі на вищому його ступені, рід, наскільки можна судити про це з наших джерел, досягає свого розквіту на нижчому ступені варварства»⁴.

Сучасний стан дослідження палеоліту і неоліту повністю підтверджує зазначені хронологічні межі існування роду. Питання про нього Ф. Енгельс розглядав в етнічній конкретності, на основі даних Л. Моргана та інших матеріалів, зокрема про кельтів та германців⁵.

У найбільш загальній формулі, побудованій на підставі висновків Ф. Енгельса, рід — це колектив кровних родичів, всередині якого шлюби заборонені, тобто екзогамний колектив, він об'єднаний спільністю імені та мови, колективною власністю з правом внутрішньородового спадкоємства; володіє правом усиновлення; об'єднаний спільністю культу, кладовища; субординований вільно обраній Раді, сахему та воєначальнику, які можуть бути усунуті рішенням Ради⁶.

Інший соціальний осередок первісного суспільства — фратрія — охоплює кілька родів і, таким чином, є своєрідним сегментом племені. Фратрія являє собою колектив, що включає кілька споріднених родів, у якому екзогамність менш обов'язкова⁷. Це був початок кінця самого роду, який на пізніших, переддержавних етапах розвитку, заради збереження в своїх рамках власності починав втрачати головну ознаку — екзогамність і тим функціонально зближувався з племенами. Він об'єднаний спільністю імені, мови, проживання, деякими формами культу, включаючи поховальний; субординований вільно обраній Раді, сахему і воєначальнику⁸.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 151.

⁵ Див. там же, стор. 126—150.

⁶ Див. там же, стор. 82—86, 96—125.

⁷ Див. там же, стор. 86, 87, 96, 116.

⁸ Див. там же, стор. 86, 99—101.

В тому самому плані укрупнення виступає і плем'я — вища соціальна одиниця первісного суспільства. Це колектив, що включає систему споріднених і неспоріднених родів і фратрій, наявність яких обумовлює можливість ендогамності всього колективу. Він об'єднаний особливим ім'ям і є: носієм говірки, що входить в систему конкретної мови; власником конкретної території, обмеженої нейтральними землями, за якими починаються володіння сусіднього племені; носієм спільних релігійних уявлень. Плем'я керується Радою, що складається з сахемів і воєначальників родів та фратрій, і володіє правом затверджувати й знімати останніх. Інколи з числа членів Ради висувався головний старійшина, що здійснював найпростіші функції виконавчої влади⁹.

Ще вищим об'єднанням був союз племен. Як особлива форма він відрізняється меншою стійкістю, ніж плем'я, і є атрибутом порівняно високого рівня розвитку первісного суспільства. «... В окремих місцевостях,— пише Ф. Енгельс,— первісно споріднені, але пізніше роз'єднані племена, знову згуртовувалися в постійні союзи, роблячи таким чином перший крок до утворення націй» (поняття «нація» і «народ» у Енгельса рівнозначні.— В. Д.)¹⁰.

Перша спроба дати поняття нації належала Й. В. Сталіну. Однак його визначення ґрунтується на відповідних положеннях Ф. Енгельса. За Енгельсом створення союзів племен і народів віднесено до порівняно пізнього часу — так званого вищого ступеня варварства (який в типовому випадку знаходить свій вираз у явищах розвинутої пори залізного віку)¹¹. Говорячи про стародавніх германців, які були на цьому ступені розвитку, Ф. Енгельс пише: «З часів Цезаря утворилися союзи племен; у деяких з них були вже королі; верховний воєначальник, як у греків і римлян, уже домагався тиранічної влади і іноді досягав її»¹². Ф. Енгельс припускає досить широкі історико-культурні рамки етногенезу (бронзовий вік «героїчної епохи» греків, ранній залізний вік римлян «доби царів», розвинутий залізний вік германців доби Цезаря, а в окремих випадках й «ірокези», що, по суті, залишались на середньому ступені варварства). Якщо користуватися сучасною термінологією, він ставить критерій синстадільності вище критерію синхронності, тим самим визнаючи нерівномірність соціально-економічного розвитку первісного суспільства.

Цінність наведених вище характеристик найважливіших соціальних утворень цього часу, розкриття їх взаємозв'язку, місця в історичному процесі полягає в можливостях дати нове життя археологічному матеріалу і, зрозумівши його в етнічному плані, зробити надбанням історії. Уточнюються хронологічні і стадіальні межі етногенезу. Спроба порівняти розкриті Ф. Енгельсом стадіальні норми народоутворення з картиною стародавньої історії України переконує в тому, що трипільські племена слід віднести до союзу племен, навіть до стадії народу, поки що анонімного, але, безсумнівно, генетично зв'язаного з греко-дако-мізійським етноглогонічним світом¹³.

Дослідника не повинні бентежити значні хронологічні відмінності використаного матеріалу — від енеоліту до розвинутого залізного віку¹⁴. Історичний процес з досить давніх часів не був простим еволюційним нагромадженням культурних досягнень, а мав стрибкоподібний характер, обумовлений численними міграціями внаслідок відносного перенаселення ареалів з низьким рівнем розвитку виробничих сил. Міграційні хвилі зосереджувались в таких ареалах протягом століть і поширюва-

⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 88—91.

¹⁰ Там же, стор. 90.

¹¹ Там же, стор. 157—159.

¹² Там же, стор. 138.

¹³ В. Н. Даниленко. Неолит України. К., 1969, стор. 230, рис. 160.

¹⁴ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.—Л.,

лись на великі території, ламаючи попередні форми етноісторичного розвитку і створюючи нові.

Так, не може бути ніякої впевненості в тому, що виявлені на території Європи мезолітичні культури обов'язково беруть свій початок від місцевих палеолітичних, локальні культури неолітичної доби — від мезолітичних, а енеолітичні — від неолітичних¹⁵ тощо. Думати по-іншому з наукової точки зору не тільки наївно, а й кон'юктурно. Гіпертрофований автохтонізм 30-х років, як методологічно хибний підхід до цього питання, заподіяв не меншої шкоди історико-археологічній науці, ніж гіпертрофований міграціонізм.

Відомо, що К. Маркс і Ф. Енгельс не заперечували реальні міграції. Так, базуючись на досягненнях порівняльного мовознавства ХІХ ст., пов'язаних з проблемою доіндоевропейського минулого Європи, вони визнавали прихід індоевропейців в Європу зі Сходу¹⁶, що підтверджується сучасними даними¹⁷.

Позиція К. Маркса і Ф. Енгельса у питанні про реальні міграції має науково-методологічне значення, бо засвідчує несумісність гіпертрофованого автохтонізму як методу дослідження з принципами історичного матеріалізму.

У свій час уже наводились докази на користь того, що формування неолітичної культури в ІХ—VIII тисячоліттях до н. е. на рубежі Європи та Азії і етноглотогонічне самоутворення індоевропейців були різними сторонами єдиного етноісторичного процесу¹⁸. Якщо це так, то формування східноєвропейських культур розписної кераміки, асиміляція внаслідок міграції племен давньоямної культури та їх північних родичів, етноісторичне самостановлення і активність киммерійців, скіфів, балтів, германців, слов'ян тощо — все це різні етапи багатовікової історії індоевропейців. Звідси випливає і чисто методологічний висновок: вирішення питань етноісторії, наприклад про походження слов'ян, не може бути відірване від вивчення індоевропейської проблеми в усій її складності.

Не підлягає сумніву, що етногенез і вся етноісторія, під якою ми розуміємо конкретну історію конкретних етнічних утворень первісності, залежали від рівня економічного розвитку суспільства. Розгляд цього питання у світовій історико-археологічній літературі протягом двох останніх десятиріч пов'язаний з терміном «неолітична революція». Він ґрунтується на висновку Г. Чайлда про принципову відмінність неолітичного господарства від палеолітичного, яка полягає у виникненні відтворюючих форм господарства — скотарства і землеробства¹⁹. Наукові заслуги Г. Чайлда загальновідомі. Однак слід нагадати, що саме Ф. Енгельс належить справді історико-матеріалістичний висновок про якісну різницю між економікою палеоліту і неоліту. Особливої ваги набуває узагальнення Ф. Енгельсом морганівської періодизації: «...дикунство — період переважно присвоєння готових продуктів природи... Варварство — період запровадження скотарства і землеробства, період опанування методів збільшення виробництва продуктів природи за допомогою людської діяльності. Цивілізація — період опанування дальшої обробки продуктів природи, період промисловості у власному значенні цього слова і мистецтва»²⁰.

¹⁵ П. П. Ефименко. Первобытное общество. К., 1953; П. И. Борисковский. Палеолит Украины.— МИА. М.—Л., 1953 (Питання генетичних зв'язків культур тут майже не розглядається, але показано їх різноманітність); В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 7, 52, 57, 223—230.

¹⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 181—223.

¹⁷ В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 230 і далі.

¹⁸ Там же.

¹⁹ S. Cole. The neolithic Revolution. London, 1959.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 32.

Отже, цілком очевидно, що зміст терміну «неолітична революція», який сформульований Ф. Енгельсом, відповідає одному з важливих положень історичного матеріалізму.

Наведена вище періодизація первісного суспільства в принципіальних частинах і пині зберігає своє значення, хоч і потребує конкретних уточнень, необхідність яких Ф. Енгельс розумів²¹, зокрема, про необхідність у світлі нових даних вказати на значну різноманітність форм соціально-економічного розвитку, ніж це припускали Л. Морган і Ф. Енгельс. Вони не могли знати, що для утворення перших держав не завжди була необхідна металургія заліза. Наприклад, стародавні держави Китаю, праіндійської цивілізації Харappa, Сузіани, Месопотамії і, нарешті, Єгипту ще в мідно-бронзовому віці мали всі необхідні атрибути держави²². Важливою подією в науці стали дослідження на території первісного стародавнього Сходу, де в окремих районах використання міді виявилось таким самим давнім, як запровадження глиняного посуду, а елементи міської землеробської культури ще давнішими²³.

Відомо також, що дальший розвиток відтворюючої економіки виявився іншим, ніж передбачали Л. Морган і Ф. Енгельс. Вона пішла не шляхом господарської спеціалізації (скотарства на східній півкулі і землеробства з маїсом — на західній), а шляхом глобальної зональної спеціалізації за такою схемою: на північ від субтропіків — зона землеробського розвитку (виниклого на основі збирання злаків і зумовлених ним ранніх форм осілості), а на північ від неї — зона поширення скотарства (на основі удосконалення полювання на стадних рогатих тварин і диких свиней). Між племенами обох зон виник не тільки перший великий суспільний поділ праці, а склались антагоністичні відносини, які, однак, не заважали виробленню особливих синкретичних форм культури і навіть надавали систематичного характеру явищам етнокультурного схрещення.

Досвід дослідження неоліту, енеоліту і бронзового віку України підказує, що скотарство виникло тут, особливо в аридних степах Приазов'я, не пізніше IX—VIII тисячоліття до н. е.²⁴, що скотарство у відношенні віку в Східній Європі не поступається перед найдавнішими в ареалі Східного Середземномор'я осілими землеробськими культурами. Межа етнокультурного поділу між стародавніми землеробами та скотарями проходила по Дніпру. Перша хвиля розселення їх зі сходу пройшла ще в докерамічному неоліті і була пов'язана з прирученням великої рогатої худоби, а друга зазначена в енеоліті — з прирученням коня. Одвічне змагання між землеробами і скотарями закінчилось перемогою останніх²⁵, що привело до занепаду місцевих землеробських культур, до вироблення особливих синкретичних господарських форм і створення загальноєвропейського фронту культур шнурової кераміки — від давньоаміної на сході, фатьянівської на півночі, культур шнурової кераміки на заході і «дїпсійської» на південному заході²⁶.

Розходження, схрещення і розпад етнокультурних єдностей в межах Афроевразії були такою самою історичною необхідністю, як і складний місцевий етноісторичний процес. Враховуючи це, слід керуватися особливо цінним методологічним висновком Ф. Енгельса про діалектичний

²¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 88—89.

²² В. Нгозпу. Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens. Praga, 1943; Б. А. Тураев. История древнего Востока. Л., 1935.

²³ J. Mellaart. Catal Hüyük. London, 1967, стор. 80, fig. 13; К. Кенyon. Digging up Jericho. London, 1957.

²⁴ В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 12.

²⁵ Там же, стор. 113, 178, 224, 228, 230 і далі.

²⁶ Н. Я. Мерперт. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке.— КСИА АН СССР, № 105. М., 1965, стор. 10—20; його ж. Археологические исследования в Южной Болгарии в 1963 г.— КСИА АН СССР, № 100, стор. 12—28.

зв'язок економічних, соціальних і конкретно-етнічних форм розвитку первісного суспільства. Так, існування групового шлюбу Ф. Енгельс пов'язує з палеолітом («дикунством»), парного шлюбу — в цілому з неолітом («варварством»), моногамної сім'ї — з класовим суспільством («цивілізацією») ²⁷.

Викладена вище принципова схема розвитку суспільних форм може бути уточнена. Зокрема, археологією засвідчена дуже глибока давність парної сім'ї. Це чітко простежується на матеріалах жител палеолітичних стоянок і особливо неолітичних поселень ²⁸. Тим самим існування групової родини, а відтак і кровноспорідненої громади відсувається аж до початкових періодів історії людства. В зв'язку з цим слід зазначити, що процес виникнення роду Ф. Енгельс розглядає як явище органічного розвитку групової родини. «Безпосередньо з пуналуальної сім'ї, очевидно,— пише він,— виник у величезній більшості випадків інститут *роду*» ²⁹.

Мабуть, правильною є думка, що матріархальний рід, а внаслідок його екзогамності і матріархальне ендогамне плем'я, виникають десь ще в мустьєрську добу і розвиваються протягом всього пізнього палеоліту, мезоліту і неоліту.

З початком мідного віку і появою реального землеробства та пастушої форми скотарства настає час патріархальної родоплемінної організації. Вона існувала протягом всього енеоліту, бронзового віку аж до розвинутого залізного віку, тобто з початку IV до середини I тисячоліття до н. е. Закінчується цей період яскравим спалахом військової демократії, пошуком і розподілом нових земель для розширення землеробства й скотарства, нарешті, створенням феодальних держав.

Думка про послідовну заміну роду племенем не знаходить підтвердження у фактах. Це й зрозуміло, бо рід внаслідок його екзогамності може існувати лише в системі племені, яке складалося щонайменше з двох — чотирьох родів. Лише на порівняно пізньому, переважно патріархальному етапі, коли нагромаджено достатню суспільно-родову власність і її треба було шляхом спадкоємства зберегти за родом, починає порушуватися його екзогамність ³⁰.

Враховуючи, що історія родоплемінної доби налічує не менше як 50 тис. років, легко уявити, яким багатоступінчастим був етноісторичний процес на цьому етапі. Вивчення його передбачається насамперед археологічним шляхом — на основі дослідження повністю розкритих, добре збережених і розкопаних пам'яток.

Ф. Енгельс, даючи характеристику роду, не називає таких важливих атрибутів первісного колективу, як виробничий взаємозв'язок і належну лише даному роду територію. І це не випадково, бо територія в первісному суспільстві перебувала під юрисдикцією не роду, а племені, яке займалось її розподілом з метою поселення та виробничого використання. Уже патріархальний римський рід володіє землею, але наділяється вона племенем ³¹.

Першим соціальним угрупованням, що заселяло конкретну частину території племені, була фратрія, за розмірами інколи рівна його сегментові,— саме тоді, коли мала в своєму складі роди, між якими дозволялись шлюбні відносини. Елементарна одиниця такого фратріального (громадського) поселення — парна сім'я, реалії якої відбиваються в матеріалах палеолітичних і неолітичних пам'яток.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 73.

²⁸ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965, стор. 30; В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 45—62, 169—170.

²⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 44.

³⁰ Див. там же, стор. 86—88.

³¹ Див. там же, стор. 86, 96, 105—117.

Матеріальне відображення роду з допомогою археології простежити нелегко. Найбільше свідчень дають пам'ятки поховального культу. Картина цього процесу (для Старого Світу) така:

1. В мустерську добу на місцях стійбищ здійснювались поодинокі поховання з кістяками у випростаному або скорченому стані³².

2. Для пізнього палеоліту загальна картина поховального культу зберігається, за винятком лише спільних поховань осіб, які різнилися за статтю чи віком³³.

3. У мезоліті вже є справжні могильники, винесені за межі стоянок. Переважає скорчене положення³⁴.

4. В неоліті спостерігаються паралельні форми: з одного боку, зберігають значення масові могильники із скорченими кістяками — в південній зоні, випростаними — в північній; з другого, на землеробських поселеннях з'являються невеликі групи похованих, як правило, орієнтовані в різні сторони, інколи в антиподальних напрямках³⁵.

5. За часів раннього енеоліту обидва типи поховань ще зберігаються (в землеробській зоні — скорчені, в скотарській і мисливській — випростані). Є невеликі групи скорчених похованих з антиподальною орієнтацією, характерною для землеробських поселень³⁶.

У скотарській зоні цього часу особливий інтерес становлять могильники маріупольського типу, які нерідко об'єднують 100 поховань. Це дає підставу припустити зв'язок їх з племенем. Вони діляться на відокремлені групи (мабуть, відповідно до великих патріархальних родин), поховані в межах таких груп нерідко орієнтовані антиподально, що вказує, як нам здається, на їх належність до різних родів³⁷.

6. У пізньому енеоліті і ранньому бронзовому віці плоскі масові могильники занепадають; вони трапляються здебільшого у землеробів і говорять про осілий спосіб життя³⁸. Їм протистоять курганні могильники у вигляді кількох насипів, під якими розташовано індивідуальні могили з похованими переважно в скорченому стані. Під курганами, як правило, є кілька поховань, одне з них належить, певно, впливовій особі — патріарху, наділеному зброєю і майном. Кургани, насипані над дитячим похованням, належать, без сумніву багатим родинам. Під одним насипом знайдено колективні поховання, де, як правило, були чоловік, жінка (дружина) і дитина, однаково орієнтовані³⁹.

На нашу думку, курганні могильники досить яскраво розкривають структуру суспільства. Вони відображають ранню моногамну сім'ю (колективні поховання), велику патріархальну (група поховань під насипом одного кургану) і нарешті громаду — родоплемінне угруповання, рівнозначне сегменту племені (конкретний курганний могильник).

Наведені вище особливості пам'яток палеометалічної доби дають підставу для такої, в основі ретроспективної характеристики: малі групи похованих з антиподально орієнтованими кістяками, відкриті на землеробських поселеннях неолітичної і енеолітичної доби, відповідають парним сім'ям, що, як підказує орієнтація, включали представників різ-

³² П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 248—252.

³³ R. Drössler. Die Venus der Eiszeit. Leipzig, 1967, стор. 48 і далі, рис. 10.

³⁴ В. Н. Даниленко. Волошский эпипалеолитический могильник.— СЭ, 1955, № 3. М.

³⁵ В. Н. Даниленко. Вказ. праця, стор. 132 і далі, рис. 107; стор. 142, рис. 118.

³⁶ Т. Г. Мовша. К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения.— МИА ЮЗ СССР и РНР. Кишинев, 1960.

³⁷ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933 (див. загальний план могильника).

³⁸ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. М., 1961, стор. 146—161. О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макарович. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 157—167.

³⁹ М. И. Артамонов. Совместные погребения в курганах со скорченными и окрашенными костяками.— ПИДО, № 7-8, 1937, стор. 108—125.

Подібне поховання досліджене й автором в 1956 р. у районі Кременчука.

них родів. Сукупність таких родинних усипальниць являла собою некрополі родоплемінного колективу в масштабі сегмента племені — громади. Зібраний матеріал свідчить також, що подібне явище сягає в глиб віків, можливо, навіть до мустьєрської доби.

Відокремлення могильників від поселень і збільшення їх розмірів починаючи з епохи мезоліту були, напевне, зумовлені дедалі зростаючою чисельністю населення, але аж ніяк не виникненням окремих племінних і тим більше міжплемінних могильників.

Матеріали поселень (стійбищ, стоянок тощо) не так безпосередньо передають соціальну структуру первісних колективів, як могильників. Проте вже мустьєрські стійбища дали перші приклади чумоподібних жител з кістковими каркасами, які своїми невеликими розмірами більше відповідали потребам парної сім'ї, ніж групі родичів, що входили в рід⁴⁰.

У пізньому палеоліті подібний стан в основних рисах зберігся. Найбільш характерними для цього є округлі в плані чумоподібні одновогнищеві житла⁴¹. Останні інколи компонувались в один чи кілька рядів, утворюючи великі багатокімнатні будинки⁴². Кожну камеру слід вважати оселею однієї парної сім'ї, а стоянка, утворена із сукупності цих домівок, є відображенням сегмента племені — громади з таким добром мешканців, який допускав шлюбні відносини.

Відомі випадки багатогогнищевих жител епохи пізнього палеоліту⁴³; їх існування найбільш характерне для мустьєрської доби. Подібні факти свідчать про занепадання групової родини, але остаточне розв'язання цього винятково важливого питання було б передчасним через певну вузькість джерелознавчої бази. Дані про поселення й житла мезолітичної епохи поки що більш фрагментарні, і тлумачення їх в плані соціальних реконструкцій на нинішньому етапі розвитку науки нам здається передчасним.

Епоха неоліту краще відображена у пам'ятках землеробської зони. Для неоліту Малої Азії, Балкан (Жаранове) і Подунав'я (культура лінійно-стрічкової кераміки) простежені значні житлові комплекси різної величини, що склалися з однокімнатних жител, де, як правило, була одна піч. Комплекси культури лінійно-стрічкової кераміки розкриті найбільш повно.

Наприклад, Білани⁴⁴ дають такі соціально вагомі житлові одиниці: поселення, ряд жител, житло з кількома одновогнищевими камерами і нарешті однокімнатна камера. Остання, безперечно, належала парній родині, багатокімнатне приміщення займали найближчі родичі по жіночій лінії (наприклад, сестри з їх чоловіками), а ряд мешкань — більш далекі родичі, об'єднані у фратрію. На поселенні в цілому зосереджувався сегмент племені — громада.

Епоха палеометалу, в основному представлена пам'ятками різних культур розписної кераміки, зокрема Трипільям, дає чудовий матеріал для розкриття соціальної характеристики поселень. Так, на ранньому етапі розвитку Трипілья домінують одновогнищеві напівземлянки або наземні житла⁴⁵; багатокімнатні трапляються рідко⁴⁶. На розвинутому

⁴⁰ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Приднестровья. — Труды КПИЧП, XXV, М., 1965, стор. 36 і далі, рис. 16, 18; стор. 88 і далі, рис. 55.

⁴¹ И. Г. Пидоплячко. Позднепалеолитическое жилище из костей мамонта на Украине. К., 1969, И. Г. Шовкопляс. Вказ. праця, стор. 90—95.

⁴² П. П. Ефименко. Костенки I. М.—Л., 1958.

⁴³ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965, стор. 30 і далі, рис. 22—24, 31.

⁴⁴ B. Soudsky. Bylany osada nejstarsich zemédelcú z mladši doby kaménne. Praha, 1966.

⁴⁵ В. Н. Даниленко, М. Л. Макаревич. Дослідження на II Сабатинівському поселенні в 1949 р.—АП, VI, К., 1958, стор. 133—144; Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, стор. 32—100.

⁴⁶ С. Н. Бибилов. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днѣ-

етапі домінують багатокамерні приміщення (з однією піччю в кожній камері), на пізньому знову переважають однокамерні.

Картина поселень і жител інших культур розписної кераміки подана менш детально, але і вона зберігає ті самі принципіальні риси⁴⁷.

Якщо не дуже заглиблюватись в суть питання, може здатися, що між соціальним аспектом поселень лінійно-стрічкової кераміки і пам'ятками розвинутого Трипілля нема істотної різниці: в обох випадках наявні великі поселення, що складаються з сотень будинків, з них утворюються ряди, переважають багатокамерні житла з одновогнищевими камерами та ін. Але подібність ця далеко не повна. По-перше, впадає в очі велика різниця в рівні розвитку культур; по-друге, між названими групами пам'яток існує хронологічний розрив не менше як 500—800 років. Тому великі будинки Трипілля, на нашу думку, правильніше пов'язати з великою патріархальною родиною або ранньою формою моногамної, ряди жител — з фратрїями, а самі поселення — з сегментами патріархальних племен — громадами. Індивідуальні житла пізнього етапу розвитку Трипілля фіксують послаблення родоплемінних зв'язків і вихід на перший план багатодітної парної, а можливо, вже моногамної чи навіть полігамної патріархальної родини.

Виникають питання: яке відображення в археологічному матеріалі знаходять соціальні організації вищого рівня, як плем'я, союз племен, народність і народ? Що собою являють в цьому плані так звана культура лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська, трипільська, давньо-ямна, шнурової кераміки, комарівська та інші?

Аналіз фактів, а також наведені нижче положення Ф. Енгельса та К. Маркса про роль археологічного матеріалу у відтворенні об'єктивної картини соціально-економічних формацій минулого⁴⁸ викликають необхідність порушити питання про етнічне значення археологічної культури. На нашу думку, це матеріальне відображення етнокультурної єдності племінного масштабу, а не лише систематизована сукупність здобутих даних, як вважає дехто з дослідників⁴⁹.

Археологічна культура — документ з життя давніх людей, а не їхні тлінні останки; вона наділена тими самими ознаками, що й етнічні категорії, встановлені етнографічним шляхом, і єдина її принципова відмінність — віддаленість у часі. Слід також мати на увазі, що всяка культура, включаючи археологічну, має два аспекти, з яких загальноісторичний, стадіальний характеризує соціально-економічний розвиток, а етноісторичний відображає в усіх атрибутах культури лише її притаманну специфіку. Виходячи з цього, ми вважаємо, що для кожної культури археологічним шляхом реконструйованого племені обов'язковими є такі ознаки:

1. Хронологічна, зокрема система внутрішньої періодизації і відносно хронології та синхронізації.

2. Територія з властивими їй явищами зональності.

3. Населення як конкретний суб'єкт культури.

4. Специфічний вияв її економічного розвитку.

5. Суспільна організація, яка включає всі типи сім'ї, рід, фратрїю і нарешті плем'я.

6. Особливості ідеологічного розвитку, що виявляються в розкритті їх належності до більш загальної системи світогляду, а також у визначенні специфічних моментів.

стрє.— МИА, № 38. М.— Л., 1953, стор. 20—77; Т. С. П а с с е к. Периодизация..., стор. 53 і далі.

⁴⁷ J. Filip. *Pravěké Československo*. Praha, 1948; F. Schlette. *Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen*. Berlin, 1958, стор. 90—98.

⁴⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 190.

⁴⁹ R. Pittioni. *Urgeschichte des österreichischen Raumes*. Wien, 1954.

7. Етномовна належність, встановлена з різною мірою повноти залежно від стану джерел і розвитку науки.

8. Склад культури, який визначає співвідношення автохтонного і запозиченого компонентів, що особливо важливо при розв'язанні питань генетичного характеру⁵⁰.

Для встановлення етнокультурних одиниць більшого масштабу ніж плем'я нам здається кращим використовувати такі визначення: для групи споріднених археологічних культур — етнокультурна область, що на більш ранньому етапі відповідає союзу племен, а на вищому — народу. Прикладами таких утворень можуть служити етнокультурні області лінійно-стрічкової кераміки, старчево-кьорешська, буго-дністровська і трипільська, причому остання в своєму розвитку, на нашу думку, вже наближається до рівня народу.

Наведені вище дані стверджують правильність положення про те, що Ф. Енгельс є творцем першої послідовно матеріалістичної концепції історії первісного суспільства, яка має принципове значення і в наш час.

В. Н. ДАНИЛЕНКО

Фридрих Энгельс как этноисторик

Резюме

В статье рассматривается вопрос о Ф. Энгельсе как создателе первой последовательно материалистической концепции истории первобытного общества, обосновавшей доминирование социально-экономического фактора в процессе трудового самосложения человека. Открытия последних десятилетий, свидетельствующие о существовании допитекантроповой индустриальной эры, подтвердили выводы Ф. Энгельса о характере жизни и трудовой деятельности самых древних людей земли. В связи с этим необходимо значительно сдвинуть в глубь времени такие явления, как первобытное стадо, кровнородственная семья, групповой брак, возникновение рода и пр. Исследования в области позднего палеолита, мезолита и неолита подтверждают более высокий уровень развития соответствующих обществ древности, чем это казалось прежде, и, в частности, глубокую древность рода и парной семьи.

В качестве последовательных звеньев антропоэтногенетического процесса Ф. Энгельс называет пуналуальную семью, затем род, фратрию, племя и далее союз племен, который затем развивается в народ и, наконец, нацию. Ф. Энгельс показал взаимосвязанность и, вместе с тем самостоятельность общенсторического и этноисторического процессов. И для периода антропогенеза, и для более поздних эпох, относящихся к собственно этногенезу и этноистории, он признавал историческую необходимость расселений и переселений, что не только способствует раскрытию конкретных форм развития, но и указывает на его скачкообразность (например, индоевропейская проблема). Ф. Энгельс раскрыл процесс непосредственного этногенеза как сложение народов на основе консолидации союзов племен.

⁵⁰ В. Н. Д а н и л е н к о. Вказ. праця. стор. 148—174.